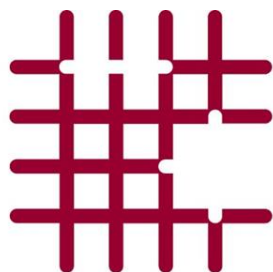

Zichtbaar **V**eranderd

Biotechnologie en het
Tentoonstellen van **D**ieren

RAAD VOOR DIERENAANGELEGHEDEN

Aanbiedingsbrief

Den Haag, 15 april 2015

Excellentie,

Met plezier bied ik u hierbij de zienswijze 'Zichtbaar Veranderd – Biotechnologie en het Tentoonstellen van Dieren' aan van de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA). De RDA doet in deze zienswijze een appèl op het gezonde verstand en de eigen verantwoordelijkheid van betrokkenen en ontraadt extra regelgeving op het voorliggende terrein.

Op 2 juli 2014 heeft u de RDA gevraagd om een zienswijze te geven over het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde organismen (ggo's). De RDA heeft in de voorliggende zienswijze de maatschappelijke en ethische vragen met betrekking tot het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren in kaart gebracht en geëxpliciteerd, waarbij zij echter geen uitspraken doet over het Nederlandse kunstbeleid. Vanwege de complexiteit van het onderwerp heeft de RDA wel het gehele veld van de bestaande regelgeving geïnventariseerd. Uit deze inventarisatie blijkt dat de mogelijkheid om mede op basis van ethische afwegingen tot een besluit over tentoonstellen van gg-dieren te komen, alleen specifiek is voorgeschreven in de Wd en de Wod. De RDA heeft zich vervolgens de vraag gesteld of er redenen zijn om de scope van de huidige regelgeving zodanig te verbreden dat deze aspecten er wel onder vallen en welke ethische overwegingen daarbij een rol zouden kunnen spelen.

De RDA onderkent dat het tonen of gebruik van gg-dieren mee kan helpen aan een meer evenwichtige discussie over het gebruik van biotechnologische technieken bij dieren en komt tot het advies om:

- de huidige regelgeving niet aan te passen omdat de reikwijdte van de huidige wet en regelgeving volstaat. Een organisator van een tentoonstelling/ en of kunstenaar heeft een wettelijke verplichting zorg te dragen voor de welzijn en integriteit van dieren.
- bij een vergunningaanvraag voor het maken van een gg-dier, de aanvrager en andere verantwoordelijke partijen te verplichten om de ethische afweging en welzijnswaarborging te laten expliciteren. Bij een vergunningverlening moet deze afweging openbaar worden gemaakt. Om dit te bereiken dienen de aanvraagformulieren voor het maken van een gg-dier voor tentoonstellingen aangepast te worden zodat deze ethische overweging zichtbaar en openbaar wordt.
- verantwoordelijke partijen na te laten denken over de vraag of zelfs binnen het huidige juridisch kader alles mag wat kan en of er alternatieven bestaan zonder diergebruik om het gewenste doel te bereiken.

De RDA is vanzelfsprekend bereid om uw ministerie en andere betrokken partijen nader te adviseren over de implementatie van de aanbevelingen uit deze zienswijze.

Met vriendelijke groet,

prof.dr. F.Ohl
Voorzitter Raad voor Dierenaangelegenheden

Cc

De staatssecretaris van Infrastructuur en Milieu, mevrouw W. Mansfeld,
De voorzitter van de commissie Genetische Modificatie (COGEM), Prof. Dr. Ing. Sybe Schaap

Het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren

Inhoudsopgave

Aanbiedingsbrief	2
Het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren	3
Inhoudsopgave	3
Samenvatting	5
1. Inleiding	8
1.1. Adviesaanvraag	8
1.2. Aanleiding en COGEM-signalering	8
1.3. Focus en kader	8
2. Tentoonstellingen	10
2.1. Dieren en tentoonstellingen	10
2.2. Het doel als probleem	11
3. Relevante wetgeving	12
3.1. Vergunning verlenende regelgeving	12
3.1.1. <i>Wet milieubeheer, Besluit ggo en Regeling ggo</i>	12
3.1.2. <i>Wet dieren, biotechnologie bij dieren</i>	14
3.1.3. <i>Wet op de dierproeven</i>	14
3.1.4. <i>Flora- en faunawet</i>	17
3.2. Randvoorwaarden stellende regelgeving	18
3.2.1. <i>Wet dieren, tentoonstellen van dieren</i>	18
3.2.2. <i>Wet Dieren, verbod op dierenmishandeling</i>	18
3.2.3. <i>Analyse van reikwijdte en ruimte voor ethische afweging en toetsing</i>	18
4. Maatschappelijke en ethische diversiteit	20
4.1. Intrinsieke waarde en wezens met gevoel	20
4.2. Meer dan een welzijnsaantasting	21
4.3. Dieren of dingen?	22
4.4. Analyse	24
5. Conclusie en Advies	25
5.1. Huidige regelgeving	25
5.2. Ethische diversiteit	25

5.3. Extra verantwoordelijkheid organisator, kunstenaar en vergunningverlener	26
5.4. Samengevat Advies	27
Geraadpleegde bronnen	28
Bijlage 1. Casus Zebravis	29

Procedure

Deze zienswijze van de Raad voor Dierenaangelegenheden is voorbereid door een forum bestaande uit de raadsleden Prof. Mr. A.A. Freriks, Ir. F.C. van der Schans, Prof. Dr. L.J. Hellebrekers, J.Th. de Jongh onder voorzitterschap van Dr. F.L.B. Meijboom.

Doel en activiteiten

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de staatssecretaris van Economische Zaken gevraagd en ongevraagd adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn inclusief diergezondheid. De RDA bestaat op dit moment uit circa veertig leden met zeer uiteenlopende achtergrond en deskundigheid, die er op persoonlijke titel en zonder last of ruggespraak zitting in hebben.

De Raad voor Dierenaangelegenheden behandelt vraagstukken over de volle breedte van het dierbeleid: over gehouden en niet-gehouden, dus 'in het wild levende' dieren, over hobbydieren, over gezelschapsdieren, en over productie- en proefdieren. De raad legt het resultaat van zijn beraadslagingen neer in een zogenaamde zienswijze. Die geeft een overzicht van wetenschappelijke en maatschappelijke achtergronden van een vraagstuk, en adviseert over beleidsrichtingen en oplossingsrichtingen voor dilemma's. Consensus is niet noodzakelijk: een zienswijze van de raad kan minderheidsstandpunten bevatten.

Samenvatting

In deze zienswijze geeft de Raad voor Dierenaangelegenheden (hierna: de Raad) advies over mogelijke ethische en maatschappelijke aspecten die verbonden zijn aan het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde organismen (ggo's). Onder tentoonstellen wordt verstaan het op een geordende wijze presenteren van het tentoongestelde aan het publiek. Een tentoonstelling is daarmee niet een doel op zich maar een middel om iets te laten zien aan het publiek.

In deze adviesaanvraag zitten drie thema's, te weten: het gebruik van genetische modificatie, de inzet van dieren, en het gebruik van een tentoonstelling als medium. Ieder thema op zich roept al politieke en maatschappelijk relevante vragen op. De combinatie van deze drie thema's leidt tot maatschappelijke en ethische vragen, omdat:

- ggo's maatschappelijk omstreden zijn;
- bepaalde diersoorten of ontwikkelingsstadia wettelijk niet worden beschouwd als (proef)dier, maar door een deel van de samenleving gevoelsmatig wel als beschermwaardig worden gezien (zoals bijvoorbeeld de eerste fase van de embryonale ontwikkeling);
- de meningen over het middel tentoonstellingen in relatie tot het doel uiteen lopen (en daarmee de ethische vraag of er grenzen zijn aan het tentoonstellen van iets).

De Raad heeft in deze zienswijze de maatschappelijke en ethische vragen met betrekking tot het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren in kaart gebracht en geëxpliciteerd. De zienswijze doet geen uitspraken over het Nederlandse kunstbeleid.

Er is zowel op Europees als nationaal niveau veel geregeld op deze drie thema's. Hierbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen regelgeving waarbij het verlenen van toestemming voor bepaalde handelingen centraal staat en regelgeving die meer in algemene zin randvoorwaarden stelt aan het gebruik van dieren in een bepaalde setting. Tot de eerste categorie behoren de Wet milieubeheer (Wm) en het daarop gebaseerde Besluit ggo en de Regeling ggo, de Wet dieren (Wd) voor zover het biotechnologie bij dieren betreft, de Wet op de dierproeven (Wod) en de Flora- en faunawet (Ffw).

Tot de tweede categorie behoort de Wet dieren, waarbij het gaat om tentoonstellen van dieren en het verbod op dierenmishandeling.

Vanwege de complexiteit van het onderwerp heeft de Raad het gehele veld van de bestaande regelgeving in beeld gebracht. Uit deze analyse blijkt dat de mogelijkheid om mede op basis van ethische afwegingen tot een besluit over tentoonstellen van gg-dieren te komen, alleen specifiek is voorgeschreven in de Wd en de Wod.

Het toepassingsgebied van de Wod, en daarmee de ethische toetsing, is echter beperkt. In het kader van tentoonstellingen zal niet snel sprake zijn van een dierproef, tenzij deze samenvalt met een van de doelen waarvoor een dierproef mag worden uitgevoerd, bijvoorbeeld in het kader van onderwijs.

De Wd geeft voldoende mogelijkheid om op basis van ethische toetsing te bepalen of een genetische modificatie maatschappelijk acceptabel wordt gevonden voor het beoogde doel. Daarbij in acht nemend dat voor bepaalde doeleinden geen toetsing nodig is omdat het tentoonstellen van ggo's reeds verboden is (sport en vermaak), dan wel juist is toegestaan (biomedische toepassing).

De Wm en het daarop gebaseerde besluit ggo en de regeling ggo hebben deze mogelijkheid van een ethische toetsing niet. Dat betekent dat de 'wenselijkheidsvraag' bij een vergunningaanvraag niet in aanmerking mag worden genomen. Enkel de risico's voor mens en milieu vormen onderdeel van het afwegingskader.

Wat betreft het ontwikkelingsstadium van een dier constateert de Raad dat de reikwijdte van de Wod is beperkt tot levende, niet-menselijke gewervelde dieren, met inbegrip van zich zelfstandig voedende larvale vormen, foetale vormen van zoogdieren vanaf het laatste derde deel van hun normale ontwikkeling, op levende koppotigen en andere bij algemene maatregel van bestuur aangewezen ongewervelde diersoorten waarvan redelijkerwijs mag worden aangenomen dat zij ongerief ondervinden van een dierproef. Dieren die worden gebruikt in dierproeven en die zich in een vroeger ontwikkelingsstadium bevinden (dus het eerste tweederde deel van de embryonale ontwikkeling), vallen onder de Wod indien deze dieren bestemd zijn om na dat ontwikkelingsstadium in leven te blijven en ten gevolge van de uitgevoerde dierproef gevaar lopen om na het bereiken van dat ontwikkelingsstadium pijn, lijden, angst of blijvende schade te ondervinden.

De Wet dieren, hoofdstuk biotechnologie bij dieren, ziet op alle gehouden dieren, zowel gewerveld als ongewerveld. De vergunningplicht ziet ook op het toepassen van biotechnologische technieken bij dierlijke embryo's. Bacteriën worden echter niet gezien als dieren en vallen daarmee niet onder deze regelgeving.

De Raad heeft op basis van deze inventarisatie zich de vraag gesteld of er redenen zijn om de scope van de huidige regelgeving zodanig te verbreden dat deze aspecten er wel onder vallen en welke ethische overwegingen daarbij een rol zouden kunnen spelen.

De Raad constateert dat er in Nederland een fundamentele diversiteit aan visies bestaat op de positie en de beschermwaardigheid van dieren. De intrinsieke waarde van dieren is in de huidige wetgeving het uitgangspunt. Dat is een breed gedragen opvatting, maar omvat niet de volle breedte van maatschappelijke visies op het dier, en omvat geen visie op de beschermwaardigheid van niet-voelende dieren en embryo's. Daarmee is ook te verklaren dat er een voortgaande maatschappelijk ethische discussie over de positie van dieren blijft, zoals de combinatie van biotechnologie met embryo's als onderdeel van biokunst.

De Raad heeft vervolgens gekeken of deze visies voldoende sterk zijn om het vigerende wettelijke kader aan te passen. Zij komt tot de conclusie dat een aanpassing van de regelgeving specifiek voor het tentoonstellen van gg-dieren op dit moment niet nodig is.

Ten eerste omdat er ook op andere vlakken buiten de biokunst mens-dier interacties bestaan waarvoor de mens morele verplichtingen heeft ten aanzien van het dier, maar die ook niet in wetgeving zijn gedefinieerd. Aanpassing van de regelgeving zou daarmee ook van invloed zijn op andere mens-dier interacties, terwijl de huidige regelgeving met betrekking tot dieren in veel andere context wel voldoet.

Ten tweede kunnen binnen het huidige wettelijke kader de zorgen die men kan hebben ten opzichte van biokunst waarbij genetische modificatie en embryo's worden gebruikt, worden geadresseerd. Gezien de maatschappelijke diversiteit aan visies op de beschermwaardigheid van embryo's zal dit niet direct leiden tot een aanpassing van het proces van vergunningverlening.

Ten derde zou aanpassing van regelgeving op zijn plaats zijn als er duidelijke publieke waarden in het geding zijn. Voor zover dit het geval is, bijvoorbeeld volksgezondheid, milieu of dierenwelzijn, is dit al in wetgeving geformuleerd. In gevallen waar het niet gaat om publieke waarden is er in Nederland een traditie om als overheid met regelgeving terughoudend te zijn.

In de meeste gevallen biedt de combinatie van de huidige wetgeving derhalve voldoende grond om tot een oordeel te komen om al dan niet een vergunning te verlenen. Dit is het geval als:

- er sprake is van een biotechnologische handeling met risico voor mens en milieu;
- er sprake is van dieren die onder de Wod en de Wd vallen en waarbij het welzijn (inclusief gezondheid) en de integriteit van het dier in het geding is;

- er sprake is van biotechnologische handelingen aan dieren en embryo's die vallen onder de Wd, hoofdstuk biotechnologie bij dieren.

De Raad adviseert daarom dat het voor beleid en wetgeving belangrijk is om deze diversiteit aan visies serieus te nemen, maar ziet op basis van deze inventarisatie geen directe aanleiding om te adviseren de reikwijdte van de huidige wet- en regelgeving te verbreden. Aan de scope van de vigerende wetgeving liggen expliciete afwegingen ten grondslag met betrekking tot de positie van het dier, de veiligheid voor mens en milieu en overwegingen van consistentie en *level playing field*.

Een organisator van een tentoonstelling en/of een kunstenaar heeft een wettelijke verplichting zorg te dragen voor het welzijn en de integriteit van dieren. De Raad vindt echter dat professionals in het veld van biotechnologie, kunstenaars en organisatoren van tentoonstellingen, een expliciete verantwoordelijkheid hebben om op basis van hun professionele en maatschappelijke rol rekening te houden met hun ethisch maatschappelijke verplichting om verantwoordelijkheid af te leggen van hun gebruik van dieren. Zij dienen hun beslissingen transparant te onderbouwen in het licht van de maatschappelijke pluraliteit en zich niet te beperken tot het wettelijk vereiste kader.

De Raad adviseert daarom om bij elke vergunningaanvraag een reflectie en verantwoording te vragen, zoals dat nu wordt gedaan middels de zgn. Niet Technische Samenvatting die een verplicht onderdeel vormt van de vergunningaanvraag bij dierproeven. Bij een vergunningverlening moet deze reflectie openbaar worden gemaakt.

Hoewel de Raad erkent dat de Wd een individuele toetsing van aanvragen voor genetische modificatie van dieren vereist, adviseert de Raad om in het kader van het "nee, tenzij-beleid" potentiële vergunning aanvragers meer duidelijkheid te geven voor welke maatschappelijk geaccepteerde toepassingen dieren genetisch gemodificeerd zouden mogen worden. Dat kan voorkomen dat onterecht en onnodig vergunningen worden aangevraagd.

1. Inleiding

1.1. Adviesaanvraag

Op 2 juli 2014 heeft de Raad voor Dierenaangelegenheden (hierna: de Raad) van de Staatssecretaris van Economische Zaken (EZ) het verzoek gekregen om een advies te geven over de wenselijkheid van het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde organismen (ggo's). Het verzoek is om een advies op te stellen over mogelijke ethische en maatschappelijke aspecten die verbonden zijn aan het tentoonstellen van ggo's. Daarbij is verzocht de volgende punten mee te nemen in het advies. Deze punten zijn:

- Rekening houden met vigerende wetgeving op het terrein van diergezondheid en dierenwelzijn, proefdieren, bijproducten van dieren en biotechnologie bij dieren waarvoor een vergunningsprocedure vereist is met daarin ook een ethische afweging gerelateerd aan de maatschappelijke aanvaardbaarheid van het doel.
- Bekijken of er onderscheid gemaakt kan worden tussen het tentoonstellen van ggo's in het algemeen en het tentoonstellen van verschillende groepen ggo's zoals bijvoorbeeld bacteriën, planten, dieren of embryo's van dieren, inclusief vissen. Daarnaast kan bekeken worden of de doelstelling van de tentoonstelling in dit kader relevant is. Daarbij valt te denken aan tentoonstellingen die bedoeld zijn als kunstuiting, of die een educatief of informatief doel dienen.

1.2. Aanleiding en COGEM-signalering

De aanleiding tot het verzoek voor deze zienswijze is een aanvraag in 2013 van het gemeentemuseum in Den Haag voor een vergunning voor het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde bacteriën in een zebrafisembryo. Uit bestudering van de wetgeving door het ministerie bleek dat het huidige wettelijke kader geen rekening houdt met dit soort tentoonstellingen. Daarom is besloten advies te vragen aan de Raad en de Commissie Genetische Modificatie (COGEM) over mogelijke ethische en maatschappelijke aspecten die verbonden zijn aan het tentoonstellen van ggo's.

De COGEM heeft vanuit haar eigen expertise en taakstelling een signalering gepubliceerd over dit onderwerp met de titel "GGO's te kijk gezet: Het gebruik van genetisch gemodificeerde organismen in tentoonstellingen" (2014, cGM/141219-01). Bij het opstellen van deze zienswijze heeft de Raad contact gehad met de COGEM om beide verzoeken af te stemmen en de vragen van beide ministeries zo goed mogelijk te kunnen beantwoorden. De Raad en COGEM zijn van mening dat de ministeries van EZ en I&M het beste bediend worden met twee afzonderlijke rapporten waarin beide commissies vanuit hun eigen expertise en taakstelling reageren op de vragen. Echter, het is juist de combinatie van de elementen ggo's, dieren en tentoonstellingen die de aanleiding vormen voor het verzoek van het ministerie. Er is daarmee een onvermijdelijke en bewuste overlap tussen beide rapporten.

1.3. Focus en kader

De adviesvraag richt zich op een onderwerp waarbij drie verschillende thema's bijeenkomen. Het gaat daarbij om: het gebruik van genetische modificatie, de inzet van dieren en het gebruik van een tentoonstelling als medium. Ieder thema op zich roept al politieke en maatschappelijk relevante vragen op. De combinatie van deze drie thema's leidt tot maatschappelijke en ethische vragen, omdat:

- Ggo's maatschappelijk ter discussie staan.

- Bepaalde diersoorten of ontwikkelingsstadia wettelijk niet worden beschouwd als (proef)dier, maar door een deel van de samenleving gevoelsmatig wel als beschermwaardig worden gezien (zoals bijvoorbeeld de eerste fase van de embryonale ontwikkeling).
- De meningen over het middel tentoonstellingen in relatie tot het doel uiteen lopen (en daarmee de ethische vraag of er grenzen zijn aan het tentoonstellen).

Het doel van de zienswijze is om de maatschappelijke en ethische vragen met betrekking tot het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren in kaart te brengen en te expliciteren. De Raad richt zich hierbij alleen op het gebruik van dieren in de context van het tentoonstellen van ggo's. De zienswijze gaat uitdrukkelijk niet in op de vraag of het Nederlandse kunstbeleid, en daarmee de inschakeling van kunstenaars om maatschappelijke thema's bespreekbaar te maken, aan herziening toe is. Dat is een onderwerp dat op het terrein van de Raad voor Cultuur zou kunnen liggen.

In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op het doel en verschijningsvorm van tentoonstellingen. Vervolgens zal De Raad kort beschrijven of en in hoeverre de onderdelen van de adviesvraag in de vigerende wetgeving geadresseerd worden. Hiertoe wordt in hoofdstuk 3 het huidige wettelijke kader gepresenteerd, waarbij expliciet gekeken wordt op welke wijze maatschappelijke en ethische vragen daarin een plaats hebben. Daarnaast zal deze zienswijze ingaan op de vraag of aanvullende wetgeving of andere (beleids)instrumenten nodig zijn om te komen tot een betere beoordeling en afweging van het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren. In hoofdstuk 4 zal daarom nader worden ingegaan op de ethische aspecten die een rol spelen bij de overwegingen om genetisch gemodificeerde dieren ten toon te stellen. Het gaat hierbij vooral om het in kaart brengen van visies op de beschermwaardigheid van dieren en embryo's. Daarbij speelt in eerste instantie de reikwijdte van de huidige wetgeving geen rol. De maatschappelijk ethische discussie over de positie van dieren wordt gekenmerkt door diversiteit. Hierdoor omvat het debat meer visies en thema's dan wat wettelijke geregeld is. Voor het vaststellen van de relevantie en de noodzaak van een wijziging van de wetgeving wordt een aantal visies op de waarde van dieren geanalyseerd. Tenslotte zal hoofdstuk 5 de conclusies en het advies van deze zienswijze beschrijven.

2. Tentoonstellingen

Biokunsttentoonstellingen met gg-dieren of embryo's, die de aanleiding vormen voor deze Zienswijze, roepen de vraag op of het medium tentoonstelling een rol speelt in de reacties op en waardering van biokunst. Hieronder wordt daarom in gegaan op de rol die het aspect 'tentoonstelling' speelt.

Tentoonstelling is een verzamelbegrip voor het op een geordende wijze presenteren van het tentoongestelde aan het publiek. Een tentoonstelling is daarmee niet een doel op zich maar een middel om iets te laten zien aan het publiek. Zowel in vorm als doel kan het daarbij op zeer verschillende wijzen worden uitgevoerd. De COGEM gaat in haar signalering in op allerlei vormen van projecten met biokunst. In deze zienswijze zal ter afbakening worden ingegaan op het tentoonstellen van dieren of waar dieren bij betrokken zijn.

2.1. Dieren en tentoonstellingen

Dieren spelen op allerlei wijzen een rol bij tentoonstellingen en kunnen daarbij ook verschillende gevoelens oproepen. Er is een breed continuüm waarbij dieren in verschillende vormen en voor verschillende doeleinden worden tentoongesteld.

Weergave van dieren in kunst

Hierbij kan gedacht worden aan schilderijen met dieren erop, dood of levend afgebeeld, die in het algemeen worden gewaardeerd vanwege de esthetische en educatieve waarden.

Levende dieren op tentoonstellingen

Aan de andere kant wordt de combinatie van dieren met tentoonstellingen vaak geassocieerd met dierententoonstellingen met levende dieren, zoals katten-, honden- en pluimveetentoonstellingen. Het gaat hierbij vaak om dieren waarmee mensen een nauwe relatie hebben en die een hoog aaibaarheidsgehalte hebben. Dergelijke tentoonstellingen functioneren als ontspanning (bv. een gezinsuitje), maar ook als de basisplaats voor de specifieke liefhebbers en fokkers van de (ras)dieren. De maatschappelijke reacties op deze tentoonstellingen zijn beperkt. Toch is er wel discussie over de rol die dergelijke tentoonstellingen spelen. Het gaat dan echter om de functie die deze tentoonstellingen (kunnen) spelen op het terrein van de gezondheid en het welzijn van dieren, in het bijzonder bij rasdieren. Hierbij valt te denken aan de voorbeeldrol die dieren, die tot kampioen worden uitgeroepen tijdens tentoonstellingen, spelen binnen de fokkerij. Op het moment dat dieren die op basis van hun exterieur kampioen worden, maar tegelijk erfelijke gebreken hebben, die leiden tot welzijns- en gezondheidsproblemen dan heeft dat direct invloed op de fokkerij aangezien kampioenen graag gebruikt worden voor de fok. De discussie over het gebruik van kampioensdieren met zichtbare welzijns- en gezondheidsproblemen, als basis voor de verdere fok van de rasdieren is daarvan een gevolg. Deze langlopende discussie lijkt, mede onder invloed van onlangs van kracht geworden regelgeving (Algemene Maatregel van Bestuur [AMvB] Houden van dieren) een nieuwe impuls hebben gekregen.

Deze discussie is echter niet beperkt tot gezelschapsdieren. Vergelijkbare voorbeelden zijn rundveetentoonstellingen. Op een aantal van deze tentoonstellingen is de dikbilfactor een belangrijk criterium voor de beoordeling van de dieren en daarmee de kans om een prijs te winnen. Dit criterium is voor de liefhebber essentieel, maar vanuit dierenwelzijnsoogpunt is de dikbilfactor een probleem.

Het doel van deze tentoonstellingen is grotendeels te karakteriseren als amusement. Daarnaast heeft het een economische waarde.

Dier in de natuur

Een andere vorm van tentoonstellingen waarbij dieren zijn betrokken zijn bijvoorbeeld de natuurtentoonstellingen zoals aanwezig bij de bezoekerscentra van Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer. Deze hebben in de eerste plaats een educatief en informeel karakter. Hoewel het hierbij gaat om opgezette dieren, heerst er daarbij bij het publiek blijkbaar een, waarschijnlijk terecht, gevoel dat deze dieren niet met opzet voor dit doel zijn gedood. Het gevolg hiervan is dat de maatschappelijke reacties beperkt zijn er in het algemeen geen ethische bezwaren worden geuit.

2.2. Het doel als probleem

Bij de adviesvraag voor deze Zienswijze over tentoonstellen van gg-dieren komt de vraag naar boven wat het doel is van een tentoonstelling. Die vraag naar het doel van de tentoonstelling is belangrijk, omdat doelen in de discussie over de (wettelijke) toelaatbaarheid biotechnologie bij dieren een belangrijke rol spelen. Zo geldt in Nederland dat biotechnologie bij dieren met als doel sport of vermaak verboden is op basis van artikel 2.23 van de Wet Dieren. Als er echter sprake is van import van gg-dieren dan is artikel 2.23 van de Wet Dieren niet van toepassing en mogen de genetische veranderde dieren ook voor sport of vermaak worden ingezet.

Uit bovenstaande inventarisatie van tentoonstellingen wordt duidelijk dat de doelen niet samenvallen met enkel sport en vermaak. In praktijk kunnen verschillende doelen in een tentoonstelling door elkaar heen lopen en zelfs op verschillende wijze worden geïnterpreteerd. Wat voor de één informeel en educatief van aard is, kan door een ander worden gezien als amusement of vermaak. Hierbij kan zelfs het soort publiek en leeftijd van het publiek van belang zijn. Voor een kind kan een tentoonstelling, waarbij ze zelf iets mogen doen, een heel ander doel hebben dan voor een volwassene. Zo was er in Delft op 10 november 2014 door onderzoekers een tentoonstelling georganiseerd over drones en robots waarin onderzoekers hun onderzoeksprojecten en uitvindingen aan iedereen te laten zien. Dit onder de naam "Research Exhibition". Hoewel hieraan gemakkelijke kanten kunnen zitten is het doel toch vooral om mensen kennis te laten maken met ontwikkelingen in toekomstgericht onderzoek en toepassingen. Met in gedachte de bijna levensechte robotspelletjes die ontwikkeld worden voor de game-industrie is het voor te stellen dat kinderen en jongeren heel anders tegen de robotisering aankijken dan ouderen en daarmee tegen het doel van een dergelijke tentoonstelling.

Deze voorbeelden geven aan dat de waardering en de doelen van een tentoonstelling op verschillende wijze kunnen worden ervaren. Een discussie over de waardering van doelen is daarmee weliswaar relevant, maar tegelijk ook uiterst complex en zal altijd een open einde houden. Het zal in praktijk onmogelijk zijn om aan te wijzen wie, en op basis waarvan, vast zou moeten stellen wat het doel van een tentoonstelling is. Op dit punt gaat de Raad met de COGEM mee in haar conclusie dat er geen "eenduidige grens is te trekken tussen kunsttentoonstellingen en educatieve tentoonstellingen. Het maken van een dergelijk onderscheid is alleen op papier mogelijk, en levert in de praktijk geen bijdrage aan een oplossing voor de geïdentificeerde bezwaren."

3. Relevante wetgeving

De vigerende Nederlandse regelgeving die van toepassing is op het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren kan worden gesplitst in regelgeving waarbij het verlenen van toestemming voor bepaalde handelingen centraal staat en in regelgeving die meer in algemene zin randvoorwaarden stelt aan het gebruik van dieren in een bepaalde setting.

Tot de eerste categorie behoren:

- Wet milieubeheer (Wm), Besluit ggo en Regeling ggo
- Wet dieren (Wd), biotechnologie bij dieren
- Wet op de dierproeven (Wod)
- Flora- en faunawet (Ffw)

Tot de tweede categorie behoren:

- Wet dieren (tentoonstellen van dieren)
- Wet dieren (verbod op dierenmishandeling)

In de paragrafen 3.1 en 3.2 zal de inhoud en reikwijdte van deze regelgeving worden toegelicht, waarna in paragraaf 3.3 ingegaan wordt *op de vraag of* de wetgeving zich leent voor een *ethische afweging en toetsing* van tentoonstelling van ggo's.

3.1. Vergunning verlenende regelgeving

3.1.1. Wet milieubeheer, Besluit ggo en Regeling ggo

Voor het genereren van en werken met ggo's geldt specifieke wet- en regelgeving die is opgenomen in het Besluit genetisch gemodificeerde organismen milieubeheer (Besluit ggo) en de Regeling genetisch gemodificeerde organismen milieubeheer (Regeling ggo). Dit wettelijk kader komt voort uit Europese en internationale regelgeving.¹ De achtergrond van deze regelgeving is de wens om van geval tot geval de potentiële risico's voor de menselijke gezondheid en het milieu van het gebruik van ggo's te beoordelen. De regelgeving heeft derhalve betrekking op veiligheid en milieu.

Onder ggo's worden verstaan organismen, met uitzondering van menselijke wezens, waarvan het genetisch materiaal is veranderd op een wijze die van nature niet mogelijk is door voortplanting of natuurlijke recombinatie. Het begrip organismen omvat alle micro-organismen en andere biologische entiteiten met het vermogen tot vermenigvuldiging of tot overbrenging van genetisch materiaal. In de Europese en nationale wetgeving wordt een onderscheid gemaakt tussen Ingeperkt gebruik, Introductie in het milieu en Marktaanvragen. Op deze drie typen zal hierna worden ingegaan.

Voor Ingeperkt gebruik en Introductie in het milieu moet (in beginsel) een vergunning van de staatssecretaris van I&M worden verkregen. De aanvraag wordt behandeld door het Bureau ggo. De staatssecretaris van I&M bepaalt of een vergunning wordt verleend en laat zich daarbij adviseren door de COGEM. In het kader van de vergunningprocedure wordt een milieurisicoanalyse uitgevoerd waarbij gekeken wordt naar de eventuele risico's voor mens en milieu. In de vergunning kunnen maatregelen worden opgelegd om de risico's in te

¹ Voor zover hier relevant: [Richtlijn 2009/41/EG](#) (ingeperkt gebruik van ggo's), Richtlijn 2001/18/EG (doelbewuste introductie in het milieu), Verdrag inzake biologische diversiteit, Cartagena-protocol, ook wel Bioveiligheidsprotocol (Biosafety Protocol, BSP) genoemd.

perken. Bij een vergunningprocedure voor Introductie in het milieu worden eventuele opmerkingen van andere lidstaten en de Europese Commissie in aanmerking genomen.

Voor Marktaanvragen geldt een Europese procedure. In het kader van deze procedure worden andere lidstaten en de Europese Commissie geconsulteerd. Indien door andere lidstaten of de Europese Commissie bezwaar wordt gemaakt, wordt de beslissing opgeschort. De staatssecretaris van I&M is het bevoegd gezag om de vergunning te verlenen.

Ingeperkt gebruik (afgesloten ruimte)

Werkzaamheden met ggo's die worden uitgevoerd in een zogenaamde geclassificeerde ruimte vallen onder het ingeperkt gebruik. Het gaat dan bijvoorbeeld om een laboratorium, een bedrijf, een diervverblijf of een plantenkas. Onder werkzaamheden wordt verstaan: de genetische modificatie van organismen, het vermeerderen, het opslaan, het aan een ander ter beschikking stellen, het toepassen, het voorhanden hebben, het vervoeren (als dit niet onder de Wet vervoer gevaarlijke stoffen valt en als dit niet gebeurt conform bijlage 9 van de Regeling ggo) en het zich ontdoen of vernietigen van ggo's. Inrichtingen zijn tevens vergunningplichtig op grond van de Wet milieubeheer (Wm), het Inrichtingen- en vergunningbesluit milieubeheer (Ivb) en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo). De vergunning is locatiegericht. De bepalingen van hoofdstuk 9 van de Wm hebben betrekking op handelingen, in principe los van een bepaalde locatie. Zij zijn handelingsgericht. Bij deze regels gaat het om de aard en de omvang van de handelingen, de locatie speelt daarbij geen, althans geen primaire, rol.

Introductie in het milieu

Bij werkzaamheden met ggo's buiten een geclassificeerde ruimte wordt er gesproken van introductie in het milieu. Veldproeven en genterapie zijn hier voorbeelden van. Voor deze activiteiten met ggo's geldt een vergunningplicht op grond van het Besluit ggo. Werkzaamheden met ggo's die via Europese regelgeving reeds tot de markt zijn toegelaten en waarbij een milieurisicobeoordeling is uitgevoerd conform de Europese richtlijn voor Introductie in het milieu, hoeven geen vergunning voor introductie in het milieu aan te vragen. De voorwaarden voor introductie in het milieu van een ggo zijn strikter dan voor ingeperkt gebruik omdat de mogelijkheden voor inperkingsmaatregelen geringer zijn.

Marktaanvraag

Een marktaanvraag is een vergunningaanvraag voor het op de markt brengen van genetisch gemodificeerde producten. Dit is een Europese procedure op basis van de EU richtlijn 2001/18/EG. Marktaanvragen betreffen ook introductie in het milieu. Ook hier geldt dat voor werkzaamheden met ggo's die via Europese regelgeving reeds tot de markt zijn toegelaten en waarbij een milieurisicobeoordeling is uitgevoerd volgens richtlijn 2001/18/EG, geen vergunning voor introductie in het milieu meer hoeft te worden aangevraagd. Voordat ggo's als product op de markt mogen worden gebracht moeten deze ook via specifieke Europese productregelgeving tot de markt zijn of worden toegelaten.

In de Regeling ggo zijn nadere regels, algemene veiligheidsvoorschriften en inrichtings- en werkvoorschriften, opgenomen. De Regeling ggo is voornamelijk van toepassing op het ingeperkt gebruik van ggo's.

Inmiddels zijn zowel het Besluit ggo als de Regeling ggo herzien. De nieuwe regelgeving zal niet leiden tot fundamentele veranderingen in de hiervoor geschetste systematiek. In een aantal gevallen zal de vergunningplicht Ingeperkt gebruik worden vervangen door een kennisgevingsplicht.

3.1.2. Wet dieren, biotechnologie bij dieren

Sinds 1 juli 2014 is (onder andere) de regeling inzake biotechnologie bij dieren in de Wd opgenomen (voorheen Gezondheids- en welzijnswet voor dieren en Besluit biotechnologie bij dieren). De Wd en daarmee ook het onderdeel biotechnologie, is in zijn algemeenheid van toepassing op alle gehouden dieren, zowel gewerveld als ongewerveld (tenzij de wet anders is bepaald). Op grond van art. 2.23, eerste lid Wd geldt een algemeen verbod om uitsluitend voor sportprestaties of vermaak het genetisch materiaal van dieren te wijzigen op een wijze die voorbij gaat aan de natuurlijke barrières van geslachtelijke voortplanting en van recombinatie.

Daarnaast is het op grond van het tweede lid van dat artikel behoudens een vergunning van de minister (lees: staatssecretaris) van EZ verboden:

- Het genetisch materiaal van dieren te wijzigen op een wijze die voorbij gaat aan de natuurlijke barrières van geslachtelijke voortplanting en van recombinatie;
- Biotechnologische technieken bij een dier of een dierlijk embryo toe te passen.

Het verbod behoudens vergunning geldt niet voor zover handelingen worden verricht ten behoeve van biomedisch onderzoek. Opgemerkt wordt dat handelingen ten behoeve van biomedisch onderzoek veelal wel kwalificeren als dierproef als bedoeld in de Wod en in dat geval zijn onderworpen aan de toetsing op grond van dat wettelijk kader.

In art. 2.23, lid 4 Wd is het toetsingskader opgenomen. Daaruit volgt dat de vergunning alleen wordt verleend indien naar het oordeel van de staatssecretaris:

- De handelingen geen onaanvaardbare gevolgen hebben voor de gezondheid of het welzijn van dieren; en
- Tegen de handelingen geen ethische bezwaren bestaan.

In tegenstelling tot het in paragraaf 3.1.1 besproken ggo-kader, is op grond van de Wd wel een ethische toets vereist. De achtergrond van de Wd is ook een andere dan het ggo-kader. Terwijl in het ggo-kader volksgezondheid en milieu centraal staan, heeft de Wd juist specifiek betrekking op gezondheids- en welzijnsaspecten van dieren, en op de ethische afweging. Bij iedere vergunningaanvraag op grond van de Wd wordt advies gevraagd aan een met betrekking tot de aanvraag in te stellen commissie van onafhankelijke deskundigen. Omdat de vergunningplicht niet geldt voor biomedisch onderzoek adviseert de commissie niet over dit type handelingen.

In de casus die heeft geleid tot deze adviesaanvragen (zie Bijlage 1 Casus Zebravis van dit advies) zou deze commissie van onafhankelijke deskundigen niet ingeschakeld behoeven te worden, omdat er in dit geval sprake is van een genetische modificatie van een bacterie. Bacteriën vallen niet onder de Wd. Mocht een aanvraag wel gaan over gg-dieren voor tentoonstellingen, en die wel vallen binnen de reikwijdte van de wet, dan zal deze commissie daarover een ethisch oordeel moeten geven. Dit houdt in dat ook beargumenteerd moet worden of tentoonstelling een maatschappelijke aanvaardbaar doel is.

3.1.3. Wet op de dierproeven

Dierproef

De Wod is van toepassing als er sprake is van een 'dierproef'. Op 18 december 2014 is de gewijzigde Wod in werking getreden.² In dit wetsvoorstel wordt de werkingssfeer van de wet uitgebreid. De herziene Wod is van toepassing op levende niet-menselijke gewervelde dieren, met inbegrip van zich zelfstandig voedende larvale vormen, foetale vormen van

² Staatsblad 2014, 473 (KB inwerkingtreding Staatsblad 2014, 476). Zie voor de parlementaire stukken: Kamerstukken 33 692.

zoogdieren vanaf het laatste derde deel van hun normale ontwikkeling, en op levende koppotigen en andere bij algemene maatregel van bestuur aangewezen ongewervelde diersoorten waarvan redelijkerwijs mag worden aangenomen dat zij ongerief ondervinden van een dierproef (art. 1b, vijfde lid Wod). In afwijking daarvan bepaalt het zesde lid dat de Wod ook van toepassing is op dieren die worden gebruikt in dierproeven die zich in een vroeger ontwikkelingsstadium bevinden dan de hiervoor genoemde (dus in het eerste tweederde deel van de embryonale ontwikkeling), indien deze dieren bestemd zijn om na dat ontwikkelingsstadium in leven te blijven en ten gevolge van de uitgevoerde dierproef gevaar lopen om na het bereiken van dat ontwikkelingsstadium pijn, lijden, angst of blijvende schade te ondervinden.

In de gewijzigde Wod is een uitgebreidere definitie opgenomen van hetgeen onder een dierproef moet worden verstaan. De omschrijving luidt: elk al dan niet invasief gebruik van een dier voor experimentele of andere doeleinden, waarvan het resultaat bekend of onbekend is, of onderwijskundige doeleinden, die bij het dier evenveel of meer pijn, lijden, angst of blijvende schade kan veroorzaken als, dan wel dan het inbrengen van een naald volgens goed diergeneeskundig vakmanschap. Dit omvat ieder gebruik waarvan het doel of het mogelijke gevolg de geboorte of het uit het ei breken van een dier is, dan wel het in een dergelijke toestand brengen en houden van een genetisch gemodificeerde dierenlijn, met inbegrip van het doden van dieren ten behoeve van het gebruik van hun organen, weefsels of lichaamsvloeistoffen voor een doel genoemd in het wetsvoorstel.

Doelen

Voorts is van belang dat sprake is van een dierproef indien de proef wordt uitgevoerd met het oog op de in de wet genoemde doelen.

In art. 1c Wod wordt aangegeven dat de dierproeven slechts in verband met de volgende doeleinden worden verricht:

- Fundamenteel onderzoek.
- Translationeel of toegepast onderzoek met een van de volgende doelstellingen:– de vermindering, voorkoming, diagnose of behandeling van ziekten, gezondheidsstoornissen of andere afwijkingen, dan wel de gevolgen daarvan, bij mensen, dieren of planten,– de beoordeling, opsporing, regulering of wijziging van fysiologische toestanden bij mensen, dieren of planten, of– het welzijn van dieren en de verbetering van de productie-omstandigheden voor dieren die met het oog op landbouwdoeleinden worden gefokt.
- Elke in onderdeel b genoemde doelstelling, tijdens de ontwikkeling, vervaardiging of beproeving van de kwaliteit, doeltreffendheid en veiligheid van geneesmiddelen, levensmiddelen en diervoeders en andere stoffen of producten.
- Bescherming van het milieu in het belang van de gezondheid of het welzijn van mens of dier.
- Onderzoek gericht op het behoud van de soort.
- Hoger onderwijs of opleiding voor het verwerven, op peil houden of verbeteren van beroepsvaardigheden.
- Forensisch onderzoek.

Veldbiologische proeven

Een aparte categorie dierproeven wordt gevormd door veldbiologische dierproeven. Vanwege de verzorging van de dieren en de relatie met het natuurbeschermingsbelang, roept deze categorie proeven eigen proefdierkundige en ethische vragen op. Veldproeven kunnen ook effecten hebben op dieren die niet direct bij de proef betrokken zijn. Gezien vanuit het belang van natuurbescherming tellen bij veldproeven niet alleen gewervelde maar ook ongewervelde dieren mee en draait de ethische afweging niet uitsluitend of

voornamelijk om het beperken van eventueel ongerief (zie daarover hierna de paragraaf over de Ffw).

In de Wod is in art. 10f een specifieke bepaling opgenomen over proeven met in het wild levende dieren. Uitgangspunt is dat in het wild gevangen dieren niet worden gebruikt in dierproeven. Er kan echter een projectvergunning worden verleend voor het gebruik van deze dieren, indien:

- Er een essentiële behoefte bestaat aan dierproeven op het terrein van de gezondheid en het welzijn van deze dieren of op het terrein van ernstige bedreigingen voor het milieu of de gezondheid van mens en dier; en
- Door middel van wetenschappelijke motivering wordt aangetoond dat het doel van de dierproef alleen door het gebruik van een zwerfdier of een verwilderd dier kan worden bereikt.

In aanvulling op de Ffw bevat de Wod de verplichting dat het vangen van het dier in het wild moet plaatsvinden door een deskundig persoon met methoden die bij de dieren geen te vermijden pijn, lijden, angst of blijvende schade veroorzaken. Dieren waarvan bij of na de vangst wordt vastgesteld dat zij gewond zijn of in slechte gezondheid verkeren, worden onderzocht door een dierenarts of andere ter zake deskundige persoon. Met betrekking tot deze dieren worden maatregelen getroffen om de dieren zo min mogelijk te laten lijden. Hiervan kan worden afgeweken indien daarvoor een wetenschappelijke motivering bestaat.

Vergunningplicht instelling

Ook onder de Wod (nieuw) moeten instellingen die dierproeven uitvoeren beschikken over een vergunning: de instellingsvergunning. De Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) verleent deze vergunning. De vergunning tot het verrichten van dierproeven is de facto vooral een kwaliteitstoets van de betrokken instelling.

Inhoudelijke toets

Instellingen dienen voor elk project waarbij een of meerdere dierproeven plaatsvinden een vergunning aan te vragen om een dierproef te mogen verrichten. Deze projectvergunning vragen de instellingen aan bij de Centrale Commissie Dierproeven (CCD). Hiervoor schrijft de instelling voor elk project onder andere een projectvoorstel en een niet technische samenvatting. Een project kan bestaan uit één of meerdere dierproeven. De CCD beoordeelt de aanvraag voor een projectvergunning en vraagt advies aan een Dier Experimenten Commissie (DEC) en eventueel aan de NVWA. Elke instelling moet onder de Wod beschikken over een instantie voor dierenwelzijn (art. 14a). Projectvoorstellen moeten voor indiening bij de CCD met deze instantie worden afgestemd.

De CCD verleent slechts een projectvergunning voor een project indien:

- Het project vanuit wetenschappelijk of onderwijskundig oogpunt verantwoord of wettelijk vereist is;
- De doeleinden van het project het gebruik van dieren rechtvaardigen;
- Het project zo is opgezet dat de dierproeven zo humaan en milieuvriendelijk mogelijk kunnen worden uitgevoerd; en
- Het project is opgezet overeenkomstig artikel 9.

Meer in het bijzonder moeten worden beoordeeld:

- Een beoordeling van de doelstellingen van het project en de voorspelde wetenschappelijke opbrengsten of educatieve waarde.
- Een beoordeling van de vraag of het project in overeenstemming is met artikel 10.
- Een beoordeling van de indeling van het project naar de ernst van de dierproeven.

- Een analyse van de schade en de baten die het project oplevert, waarbij wordt nagegaan of de schade in de vorm van pijn, lijden, angst of blijvende schade bij de dieren wordt gerechtvaardigd door het te verwachte resultaat met inachtneming van de ethische overwegingen, en op termijn voordelen kan opleveren voor mens, dier of milieu.
- Een beoordeling van de motivering waarom wordt afgeweken van het bij krachtens de artikelen 1e, eerste lid, 10e, tweede tot en met het vierde lid, 10f, eerste en vierde lid, 10g, eerste lid, 10h, eerste lid, 11, eerste lid, 13, derde lid, 13c, tweede lid, bepaalde, dan wel van de redenen, bedoeld in artikel 13f, tweede lid, onderdeel f.
- een besluit over de vraag of, en zo ja wanneer, het project achteraf moet worden beoordeeld.

3.1.4. Flora- en faunawet

Op grond van de Ffw worden inheemse in het wild levende vogels, zoogdieren, amfibieën, reptielen en vissen als beschermd aangewezen. Daarnaast kunnen bij AMvB dieren worden aangewezen die in het bijzonder moeten worden beschermd en die niet al op grond van het de wet en uitvoeringsregelgeving beschermd zijn. Op grond van de Ffw is een groot aantal handelingen met in het wild voorkomende dieren verboden. Deze handelingen zijn specifiek omschreven in de wet. Van de verbodsbepalingen in de Ffw kunnen vrijstellingen en ontheffingen worden verleend. De mogelijkheden daartoe zijn verschillend afhankelijk van de vraag of het gaat om soorten die uitsluitend op grond van nationale wetgeving zijn beschermd, ofwel soorten die op grond van de Europese Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn zijn beschermd. Inbreuken op het beschermingsregime van de Ffw kan voor uitsluitend in Nederland beschermde soorten worden toegestaan indien de gunstige staat van instandhouding niet wordt bedreigd. Voor soorten die op grond van de Europese Richtlijnen moeten worden beschermd moet tevens worden gezien of geen andere bevredigende oplossing bestaat dan deze inbreuk (alternatieventoets). Is er geen alternatief dan kan onder andere vrijstelling en ontheffing worden verleend ten behoeve van in de wet omschreven (zwaarwegende) belangen, waaronder onderzoek en onderwijs.

In relatie tot de Wod valt op dat het ervaren van ongerief dat in de Wod bepalend is voor beantwoording van de vraag of al dan niet sprake is van een dierproef, de verbodsbepalingen van de Ffw geen zelfstandig criterium vormen. Dit heeft tot gevolg dat handelingen met in het wild levende dieren die geen ongerief veroorzaken op grond van de Ffw toch verboden kunnen zijn. Deze kunnen dan echter niet als dierproef worden gekwalificeerd, zodat deze buiten de werkingssfeer van de Wod vallen. Er zijn echter vele handelingen denkbaar waar de systematiek van beide wetten elkaar kan overlappen, bijvoorbeeld waar het gaat om het in het kader van een experiment verwonden, vangen, verontrusten van dieren.

De Ffw hanteert de ethische erkenning van het autonome bestaansrecht van soorten als motief en als maatstaf van het soortenbeschermingsrecht. Soorten moeten niet alleen worden beschermd als zij bedreigd zijn, maar altijd en algemeen, ongeacht of zij zeldzaam zijn of algemeen voorkomen. Elke handeling met negatieve gevolgen voor welke soort dan ook dient alleen toegelaten te worden indien daarvoor een rechtvaardiging kan worden aangevoerd. De wetgever heeft in het licht van de ethische beschouwingen in de considerans een nadrukkelijke verwijzing opgenomen naar de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier. Er is niet voor gekozen de intrinsieke waarde van in het wild levende dieren in de wettekst zelf op te nemen.

3.2. Randvoorwaarden stellende regelgeving

3.2.1. Wet dieren, tentoonstellen van dieren

Naast de hiervoor besproken regelingen is verder van belang dat de Wd in art. 2.16 een specifieke bepaling bevat met betrekking tot het houden van keuringen, tentoonstellingen en andere gelegenheden of inrichtingen waar dieren worden gehouden en aan het publiek worden getoond wegens recreatieve, sportieve of opvoedkundige doeleinden. De bepaling ziet op gehouden dieren. De wet zelf bevat een grondslag voor het stellen van nadere regels in een AMvB. Daarin kan bijvoorbeeld een verbod op het met bepaalde dieren deelnemen aan een tentoonstelling worden opgenomen, een verbod op het toelaten van bepaalde dieren tot een tentoonstelling, een gelegenheid of een inrichting, of bepalingen over informatie en educatie met betrekking tot de tentoongestelde diersoorten. De wet verbiedt om deel te nemen aan tentoonstellingen of keuringen met dieren waarbij een verboden lichamelijke ingreep (art. 2.8 Wd) is verricht. In het Besluit houders van dieren zijn nadere voorschriften opgenomen. Deze richten zich echter vooralsnog specifiek op dierentuinen.

3.2.2. Wet Dieren, verbod op dierenmishandeling

Op grond van art. 2.1 Wd geldt een algemeen verbod om zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van het dier te benadelen. Het verbod is van toepassing op gehouden dieren, zowel gewerveld als ongewerveld, en andere dan gehouden dieren.

Deze bepaling bevat een algemeen vangnet voor die gevallen waarin de wetgever handelingen met dieren niet specifiek heeft gereguleerd. In de wet worden enkele (hier minder relevante) verboden handelingen genoemd. Deze lijst kan bij AMvB nog worden aangevuld. Van deze mogelijkheid is ook gebruik gemaakt, maar deze uitwerking is voor deze zienswijze niet van belang. De minister kan ook bij ministeriële regeling vastleggen dat voor bepaalde bij AMvB aangewezen gedragingen een toelating geldt.

3.2.3. Analyse van reikwijdte en ruimte voor ethische afweging en toetsing

Op grond van bovenstaande uiteenzetting kan worden vastgesteld dat het algemene ggo-kader in vergelijking tot andere kaders een ruimere reikwijdte heeft. Onder dit kader vallen zowel micro-organismen, planten, en gewervelde en ongewervelde dieren. Ook de werkingssfeer is breed. De handelingen die onder het ggo-kader moeten worden beoordeeld zijn ruim omschreven en omvatten ook handelingen in het kader van tentoonstellingen. In dit wettelijk kader ontbreekt echter een ethische toets. Dat betekent dat de 'wenselijkheidsvraag' bij de beoordeling van een vergunningaanvraag niet in aanmerking mag worden genomen. Enkel de risico's voor mens en milieu vormen onderdeel van het afwegingskader. Dit houdt verband met de achtergrond van de betrokken wetgeving. Zie daarover par. 3.1.

Een ethische toets is er wel indien het ggo-kader samenvalt met andere kaders, meer in het bijzonder de Wod en/of de bepalingen omtrent biotechnologische handelingen in de Wd. Een bepalende rol en een bijzondere verantwoordelijkheid is hierbij weggelegd voor de aanvrager van de tentoonstelling en de vergunningverlener. Het toepassingsgebied van de Wod is echter beperkt. In het kader van tentoonstellingen zal niet snel sprake zijn van een dierproef tenzij deze samenvalt met een van de doelen waarvoor een dierproef mag worden uitgevoerd, dat zou in theorie het geval kunnen zijn in het kader van onderwijs. Ook is de reikwijdte van de Wod beperkter dan het algemene ggo-kader.

De bepalingen over biotechnologische handelingen in de Wd zien op zowel gewervelde als ongewervelde gehouden dieren (dus niet in het wild levende dieren), en op embryo's van gehouden dieren (bij toepassing van biotechnologische technieken). Hier is sprake van een

ethische toets in het kader van vergunningverlening, behoudens indien sprake is van biomedische handelingen, aangezien daarvoor geen vergunningplicht geldt.

Samengevat ontbreekt dus in het wettelijk kader een ethische afweging bij andere organismen dan gehouden dieren en embryo's van deze dieren. Handelingen met in het wild levende dieren zijn uit de aard van de regelgeving slechts zeer beperkt toelaatbaar. Een handeling met een in het wild levend dier die op grond van de Ffw wordt toegestaan, zal alleen ethisch worden getoetst indien tevens sprake is van een dierproef. Het onderdeel biotechnologie uit de Wd is op deze dieren niet van toepassing. Hoewel de Wd de mogelijkheid biedt om specifiek regels te stellen over tentoonstellingen, zijn deze regels beperkt tot gewervelde en ongewervelde gehouden dieren.

Op basis van deze inventarisatie stelt de Raad dat de aanleiding voor de vraag naar een verruiming van regelgeving bij het tentoonstellen van gg-dieren en embryo's in eerste instantie start in een aantal ethisch maatschappelijk vraagstukken. Het gaat hier, onder andere om de vraag

- of en tot in hoeverre het stadium van ontwikkeling van een dier van belang is voor de beoordeling van een biotechnologische handeling, en
- of een ethische toetsing gewenst of noodzakelijk is.

Op deze vragen wordt nader ingegaan in hoofdstuk 4.

4. Maatschappelijke en ethische diversiteit

Biotechnologie, de inzet van dieren en het tentoonstellen van dieren zijn elk thema's die leiden tot maatschappelijke en ethische discussie. Het feit dat op deze terreinen wet- en regelgeving bestaat, kan gezien worden als een weerslag daarvan. Toch betekent het bestaan van wetgeving niet dat de ethische discussie daarmee is afgerond. Sterker nog, met betrekking tot de aanvaardbaarheid van biotechnologie en de beschermwaardigheid van dieren bestaat in de samenleving nog altijd een diversiteit aan meningen. Die veelheid aan visies komen niet altijd overeen met de uitgangspunten in de wetgeving. Gezien de competentie van de Raad richt dit hoofdstuk zich vanuit de diversiteit aan perspectieven op de beschermwaardigheid van dieren.

4.1. Intrinsieke waarde en wezens met gevoel

Dieren worden in Nederland op verschillende manieren en voor verschillende doeleinden ingezet. In alle gevallen geldt het uitgangspunt in beleid en wetgeving dat dieren niet enkel waarde hebben vanwege hun bijdrage aan menselijke belangen, maar dat ze een eigen waarde hebben. Deze eigen waarde of intrinsieke waarde houdt in dat de morele waarde van een dier niet samenvalt met de gebruikswaarde. Dit geeft dieren een beschermwaardigheid en vertaalt zich in directe verplichtingen ten opzichte van dieren. Dit wordt in Nederland vertaald in termen van zorg voor het welzijn en de integriteit van dieren (Wd, art 1.3). Het gaat hierbij echter niet om alle dieren, maar om dieren die de capaciteit hebben om pijn en plezier te ervaren. Het zijn daarmee wezens met gevoel. We hebben ten opzichte van deze voelende wezens directe verplichtingen om onnodig lijden te voorkomen en het welzijn te verbeteren.

Dit algemene uitgangspunt geldt ook voor de context, waarin dieren worden ingezet voor het tentoonstellen van genetisch veranderde organismen als kunstuiting. Zowel bij het genetisch veranderen van dieren als bij het tentoonstellen van dieren is er sprake een verantwoordelijkheid om zorg te dragen voor het welzijn van dieren. Hierbij gaat het nadrukkelijk om meer dan het voorkomen van onnodig lijden. In eerdere Zienswijzen heeft de Raad dierenwelzijn opgevat als een dynamisch concept. Dierenwelzijn is in deze visie:

"...het resultaat van het dynamische samenspel tussen een dier en zijn omgeving. Daarin is de welzijnsstatus van dat dier gerelateerd aan de mate waarin hij zich kan aanpassen aan de uitdagingen die de heersende omgevingsomstandigheden bieden en de vrijheid die hij heeft om normale, soortspecifieke gedragspatronen te vertonen, teneinde een staat te bereiken die hij als positief ervaart." (RDA, 2012)

In dit welzijnsconcept is de vraag of een situatie binnen het aanpassingsvermogen van een dier past, bepalend voor de invulling van onze morele verplichtingen jegens dieren. Pas wanneer het aanpassingsvermogen van een dier wordt overschreden is interventie vereist of vraagt het om een morele rechtvaardiging van een welzijnsaantasting als een interventie omwille van andere belangen en waarden niet mogelijk of wenselijk is. Dit dynamische welzijnsconcept vraagt per casus om interpretatie, maar kan in praktijk voldoende grip bieden om bij tentoonstellingen te bepalen of een interventie nodig is. De huidige wet- en regelgeving geeft daarvoor ook voldoende handvatten. Het gaat dan, bijvoorbeeld om de vraag of de (tijdelijke) huisvesting van de dieren ten behoeve van de tentoonstelling past binnen het aanpassingsvermogen van het dier. Wanneer er sprake is van een welzijnsvermindering als gevolg van het tentoonstellen of het genetisch veranderen van

een dier dan vraagt dat om een aanpassing van de wijze van tentoonstelling of van de inzet van de technologie met als doel het welzijn niet te schaden.³

In de maatschappelijk discussie over biokunst, waarbij genetisch gemodificeerde dieren of embryo's worden tentoongesteld, spelen naast welzijn nog andere overwegingen een rol, die in de huidige wetgeving niet of slechts een beperkte rol kunnen spelen. Het gaat hierbij om:

- De relevantie van een onderscheid tussen gewervelde of ongewervelde dieren voor beschermwaardigheid van dieren.
- De centrale en soms zelfs exclusieve rol die welzijn speelt in de beoordeling van de aanvaardbaarheid van de inzet van dieren.

Beide punten zullen hieronder worden uitgewerkt om de morele intuïties en overtuigingen met betrekking tot de aanvaardbaarheid van het tentoonstellen van gg-dieren en embryo's te expliciteren en te duiden.

4.2. Meer dan een welzijnsaantasting

Wanneer er sprake is van een aantasting van het welzijn van het dier biedt de huidige wet- en regelgeving mogelijkheden om de vrijheid van mensen te beperken. Concreet kan dat betekenen dat een vergunning voor een biotechnologische handeling aan een dier niet wordt verleend op grond van het risico op schade voor het dier. Ondanks die mogelijkheid is er discussie of de bescherming van welzijn als handelingskader breed genoeg is om alle risico's op schade voor het dier te omvatten.

In de wet wordt dit erkend door naast welzijn te wijzen op de integriteit van het dier. Het gaat daarbij om de fysieke en psychische vermogens die nodig zijn wil een dier tot "z'n recht kunnen komen" (Musschenga, 2009). Dit omvat meer dan het aanpassingsvermogen van het dier. Het veronderstelt dat je een dier ook kunt schaden als zijn subjectieve welzijn niet direct in het geding is. Integriteit van het dier omvat de "soortspecifieke heelheid en compleetheid van een dier en zijn vermogen om zich onafhankelijk te handhaven in een bij de soort passende omgeving" (Rutgers en Heeger, 1999). In de ethische beoordeling van het tentoonstellen van gg-dieren kan dus de vraag gesteld worden of de integriteit van het dier aangetast wordt. Het beantwoorden van die vraag is niet eenvoudig aangezien het concept integriteit lastig te operationaliseren is. Toch kan het zinvol zijn om te spreken over integriteit als de fysieke of mentale heelheid en gaafheid van een dier in het geding is of dieren afhankelijker van de mens worden. Dat laatste criterium roept echter de vraag op welke situatie als referentiepunt gebruikt moet worden. Bij de beoordeling van bepaalde nutsingrepen kan het nog relatief eenvoudig zijn: bij het couperen van de staart van een big is duidelijk dat het dier iets ontnomen wordt en dat je kunt spreken over een situatie voor en na de ingreep. Bij de fok van dieren en in het bijzonder bij biotechnologie bij dieren ligt dit ingewikkelder. Desondanks is het mogelijk om bij biotechnologische handelingen bij dieren, naast gezondheid en welzijn van het dier, de effecten ervan op uiterlijk en zelfredzaamheid als zelfstandige beoordelingscriteria mee te nemen. De adviezen van de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) laten zien dat het begrip integriteit wel gebruikt kan worden in de ethische afweging van biotechnologie bij dieren.

³ Als dat niet kan, vraagt het om een ethische afweging tussen de waarden en belangen van het dier en van de mens. Op basis hiervan moet worden bepaald of de welzijnsaantasting te rechtvaardigen valt op basis van andere waarden en belangen of dat die vorm van tentoonstelling of technologie niet acceptabel is gezien de erkenning van het dier als een voelend wezen.

4.3. Dieren of dingen?

De wettelijke aandacht voor welzijn en integriteit van het dier start in de erkenning van het dier als een voelend wezen. Bij biokunst gaat het echter in sommige gevallen ook om het tentoonstellen van dieren die volgens de huidige stand van kennis niet of nog niet de capaciteit hebben om pijn en plezier te ervaren. In die gevallen gaat het om wezens zonder gevoel en voldoen ze niet aan de formele criteria, die de wetgever stelt met betrekking tot de intrinsieke waarde. Hierbij valt te denken aan embryo's in een vroeg stadium van ontwikkeling, waarbij het zeer onwaarschijnlijk is dat ze pijnervaringen kunnen hebben. Argumenten die direct verwijzen naar welzijn zijn in die gevallen niet op hun plaats. Toch roept het tentoonstellen van niet-voelende dieren of embryo's morele intuïties op waarbij mensen bezwaren uiten tegen het gebruiken, of specifiek het tentoonstellen hiervan. De vraag is echter of dergelijke intuïties inhoudelijk onderbouwd kunnen worden. Uiteraard is dit afhankelijk van de concrete intuïtie die mensen hebben.

De meest voorkomende intuïtie verwijst naar het argument van verzakelijking of objectivering van dieren. Het gaat hierbij enerzijds om de bezwaren om dieren in te zetten op een wijze waardoor ze steeds meer *gepercipieerd worden als dingen*. Anderzijds omvat het de bezwaren tegen het veranderen van dieren op een wijze waardoor hun *functionele aspect steeds centraler* komt te staan. Beide aspecten van het argument spelen in de discussie over het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren een belangrijker rol, maar het is de vraag hoe steekhoudend dit argument is als we te maken hebben met wezens die de capaciteit tot pijnervaring (nog) missen. Binnen de huidige wettelijke kaders lijkt de objectivering van dieren immers voornamelijk problematisch als er sprake is van een erkenning van de intrinsieke waarde van een dier. In dat geval kan een handeling aan of met een dier teken zijn van een gebrek aan respect voor die eigen waarde. Toch is het mogelijk om de morele intuïtie over de beschermwaardigheid van niet-voelende wezens inhoudelijk te duiden en te onderbouwen. Daarvoor zijn drie strategieën.

Leven is een voldoende voorwaarde voor beschermwaardigheid

Een eerste onderbouwing voor de morele intuïties met betrekking tot het tentoonstellen van genetisch veranderde dieren en embryo's start een andere definitie van de voorwaarden voor de erkenning van intrinsieke waarde. In de huidige wetgeving is pas sprake van intrinsieke waarde als een dier een voelend wezen is. Dit is binnen de ethiek een breed gedragen visie, maar er zijn ook inhoudelijk sterke voorstellen om intrinsieke waarde los te koppelen van de capaciteit om pijn of plezier te ervaren. Taylor (1986) stelt bijvoorbeeld dat we zinvol kunnen spreken over intrinsieke waarde bij wezens die tot bloei kunnen komen. Het gaat hierbij om de notie van het hebben van een "goed van zichzelf". Als je zinvol kunt spreken over "in het belang van x" dan heeft "x" een "goed van zichzelf". Dat goed en de daaruit volgende belangen kunnen losstaan van andere (menselijke) belangen. Volgens Taylor hebben alle wezens die zo'n "goed van zichzelf" hebben een intrinsieke waarde.⁴ In onze relaties met deze wezens zien we weliswaar verschillen, maar herkennen we het zelfstandige belang van deze wezens dat een moreel appèl op ons doet. Hierbij draait het om respect voor de intrinsieke waarde zonder de vereiste dat dieren kunnen lijden. Dit houdt in dat we verplichtingen hebben om ook de belangen van niet-voelende dieren serieus te nemen en hen tot bloei te laten komen. Vanuit dit perspectief is het genetisch veranderen en tentoonstellen van embryo's principieel niet anders dan in het geval van volwassen gewervelde dieren. In beide gevallen is het beoordelingscriterium de vraag of het in voldoende mate respect toont voor de intrinsieke waarde van het dier of de embryo.

⁴ Taylor zelf spreekt op dit punt over 'inherent worth', maar dat is vergelijkbaar met het Nederland vigerende gebruik van intrinsieke waarde.

Verplichtingen ten opzichte van mensen als start

Een tweede onderbouwing start bij de mens. Los van de morele positie van dieren is het mogelijk om de zorg en aandacht voor dieren te zien als verplichtingen jegens onszelf en anderen. Uit respect voor de menselijke autonomie volgen indirecte verplichting met betrekking tot dieren. Het kan hierbij gaan om verplichtingen die starten in het schadebeginsel. Het staat iemand, bijvoorbeeld, niet vrij om genetisch iets aan een dier te veranderen zonder instemming van de eigenaar van dat dier. Die verplichting staat los van de belangen van het dier en is gebaseerd op de mogelijke schade die de eigenaar van het dier heeft van de ingreep. Daarnaast kunnen op basis van het aanstootbeginsel verplichtingen volgen met betrekking tot onze omgang met dieren. Op het moment dat een handeling met of aan dieren leidt tot ervaringen zoals afschuw, schaamte of ontgoocheling kan dat een voldoende reden zijn om grenzen te stellen aan de vrijheid van burgers. Toch betekent dit niet automatisch dat als het tentoonstellen van een dier bij een persoon afschuw of angst oproept het ook onmiddellijk onwenselijk is of zelfs verboden zou moeten worden. Zeker in dat laatste geval moet er sprake zijn van een rechtsaantasting en moeten de aanstootervaringen maatschappelijk breed gedragen zijn. Tot slot, kunnen verplichtingen met betrekking tot onze omgang met dieren gebaseerd worden door een verwijzing naar de menselijke waardigheid: sommige handelingen zijn mens-*onwaardig*. De eerste dierenbeschermingsbewegingen en wetgeving op dit terrein startten vanuit dit perspectief. Het mishandelen of verwaarlozen van dieren is binnen deze visie onwenselijk omwille van het uitstralingseffect op de menselijke zeden of het feit dat niet past binnen de heersende zedelijkheidsprincipes.

In alle gevallen is dus sprake van verplichtingen met betrekking tot dieren, maar niet omwille van het dier zelf. Grenzen aan onze vrijheid met betrekking tot onze omgang met dieren zijn we in deze visie aan onszelf verplicht. De cognitieve capaciteiten van dieren zijn in deze benadering van secundair belang. Dit betekent dat de vraag of een dier een voelend wezen is of andere capaciteiten heeft niet wezenlijk is voor de beoordeling van het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren of embryo's.

Beschermwaardigheid als een legpuzzel

Tot slot, is het mogelijk om morele intuïties te onderbouwen met een verwijzing naar een waardencomplex, waardoor een entiteit als intrinsiek waardevol kan worden beschouwd. De capaciteit om pijn en plezier te kunnen ervaren is hierbij geen noodzakelijke voorwaarde. Vanuit deze visie is het bijvoorbeeld mogelijk om te spreken over de intrinsieke waarde van kunst, zoals het schilderij "Meisje met de parel" van Johannes Vermeer. Het gaat hierbij om een oud schilderij, waarbij de eigenschap van ouderdom bijdraagt aan de waarde van het schilderij. Daarnaast is het een uniek schilderij. Ook deze uniciteit draagt bij aan de waarde van het schilderij. Bovendien heeft het schilderij een specifieke schilderstijl en kleurgebruik die eveneens bijdraagt aan de waarde van dit kunstwerk. Het is dus mogelijk om de intrinsieke waarde van dit schilderij te onderbouwen op basis van het complex van waarde-elementen die verbonden zijn aan het schilderij. Elk van die waarden is belangrijk voor intrinsieke waarde van het schilderij zonder dat die waarde te reduceren is tot één van die waarden. Op basis hiervan is het ook mogelijk om verplichtingen te formuleren. Bijvoorbeeld, voor wie 17e eeuws hout en canvas nodig heeft, is het niet toegestaan om Vermeers schilderij te ontmantelen. Zo kun je ook beargumenteren dat een dier of een embryo verschillende waarden vertegenwoordigt, die ieder voor zich en in samenhang om bescherming vragen. Dit houdt in dat dieren of embryo's die tentoongesteld worden, maar niet voldoen aan de wettelijke criteria om aan hen intrinsieke waarde toe te kennen toch beschermwaardig zijn.

4.4. Analyse

Er is in Nederland een fundamentele diversiteit aan visies op de positie en de beschermwaardigheid van dieren. De huidige wetgeving neemt de intrinsieke waarde van dieren als uitgangspunt: "Onder erkenning van de intrinsieke waarde wordt verstaan de erkenning van de eigen waarde van dieren, zijnde wezens met gevoel". Dat is een breed gedragen opvatting, maar omvat niet de volle breedte van maatschappelijke visies op het dier, en omvat geen visie op de beschermwaardigheid van niet-voelende dieren en embryo's. Dit heeft als gevolg dat bij een besluit tot vergunningverlening voor het tentoonstellen van gg-dieren en embryo's, die geen pijn en plezier kunnen ervaren, wettelijk alleen milieurisico-overwegingen kunnen worden meegenomen.

Dit uitgangspunt van de wetgeving verklaart de voortgaande maatschappelijk ethische discussie over de positie van dieren ondanks de bestaande wetgeving. Het verklaart ook de morele intuïties en zorgen met betrekking tot de combinatie van biotechnologie met embryo's als onderdeel van biokunst.

Bovenstaande schets van de normatieve visies op de beschermwaardigheid van dieren en embryo's laat zien dat deze morele intuïties ook (deels) theoretisch onderbouwd kunnen worden. De vraag is echter of deze visies ook sterk genoeg zijn om het vigerende wettelijke kader aan te passen.

- Ten eerste kan de onderbouwing van intrinsieke waarde breder worden opgevat dan de huidige verwijzing naar de capaciteit om pijn en plezier te ervaren. Dit impliceert dat de morele gemeenschap jegens wie we morele verplichtingen hebben ruimer is dan dat tot nu toe in de wetgeving wordt gedefinieerd. Deze visie is legitiem, maar roept veel nieuwe vragen op over hoe de extra verplichtingen zich tot elkaar verhouden. Dit geldt niet enkel voor de casus van biokunst, maar heeft gevolgen op alle terreinen van mens-dier interacties. Aangezien de huidige regelgeving met betrekking tot dieren in veel andere context wel voldoet, lijkt het disproportioneel om in dit stadium de wetgeving aan te passen.
- De tweede onderbouwing van de zorgen die men kan hebben ten opzichte van biokunst waarbij genetische modificatie en embryo's worden gebruikt, kan al binnen het huidige wettelijke kader worden geadresseerd. Met verwijzing naar het schade- of aanstootbeginsel is het mogelijk bezwaren met betrekking tot biokunst in te brengen. Gezien de maatschappelijke diversiteit aan visies op de beschermwaardigheid van embryo's zal dit echter niet direct leiden tot een aanpassing van het proces van vergunningverlening.
- De laatste onderbouwing kan morele gevoelens met betrekking tot de beschermwaardigheid van gg-embryo's goed verklaren, maar is lastiger om concreet te operationaliseren in wetgeving. Het past enkel in wetgeving als er duidelijke publieke waarden in het geding zijn. Voor zover dit het geval is, bijvoorbeeld volksgezondheid, milieu of dierenwelzijn, is al wetgeving geformuleerd. In gevallen waar het niet gaat om publieke waarden is er in Nederland een traditie om als overheid met regelgeving terughoudend te zijn. De casus van de biokunst waarbij gg-embryo's worden ingezet, geeft geen aanleiding dat standpunt te herzien.

5. Conclusie en Advies

5.1. Huidige regelgeving

Gekeken naar de huidige wet en regelgeving op het gebied van het tentoonstellen van gg-dieren, kan geconcludeerd worden dat voor alle drie de aspecten die samenkomen in deze zienswijze (biotechnologie, de inzet van dieren en het tentoonstellen van dieren) wet- en regelgeving bestaat. De handelingen die onder het ggo-kader moeten worden beoordeeld zijn ruim omschreven en omvatten handelingen in het kader van tentoonstellingen voor zowel micro-organismen, planten en gewervelde en ongewervelde dieren. Echter, geen van de wettelijke kaders is opgesteld om de specifieke combinatie van genetische modificatie bij embryo's en het doel tentoonstelling te toetsen. Gegeven de brede reikwijdte van de ggo-regelgeving valt het tentoonstellen van deze embryo's wel onder dit wettelijke kader. Deze regelgeving biedt echter alleen de mogelijkheid om aanvragen te beoordelen in termen van milieurisico's. Voor ethische en maatschappelijke overwegingen gericht op de belangen van dieren of de waarde van het doel waarvoor biotechnologie wordt toegepast is geen ruimte.

De Wod en de Wd bieden wel handvatten om biotechnologie bij dieren te beoordelen in termen van dierenwelzijn (inclusief diergezondheid) en integriteit en omschrijven ook voor welke doelen de inzet van proefdieren cq biotechnologie bij dieren is toegestaan. Bij deze wettelijke kaders is echter de reikwijdte beperkter dan de ggo-regelgeving. Wat betreft de in het wild levende dieren zijn handelingen uit de aard van de regelgeving slechts zeer beperkt toelaatbaar. Een handeling met een in het wild levend dier die op grond van de Ffw wordt toegestaan, zal alleen ethisch worden getoetst indien tevens sprake is van een dierproef. Het onderdeel biotechnologie uit de Wd is op deze dieren niet van toepassing. Hoewel de Wet dieren de mogelijkheid biedt om specifiek regels te stellen met betrekking tot tentoonstellingen, zijn deze regels beperkt tot gewervelde en ongewervelde gehouden dieren.

In de meeste gevallen biedt de combinatie van de huidige wetgeving voldoende grond om tot een oordeel te komen om al dan niet een vergunning te verlenen. Dit is het geval als:

- Er sprake is van een biotechnologische handeling met risico voor mens en milieu.
- Er sprake is van dieren die onder de Wod en de Wd vallen en waarbij het welzijn (inclusief gezondheid) en de integriteit van het dier in het geding is.
- Er sprake is van biotechnologische handelingen aan dieren en embryo's die vallen onder de Wd, hoofdstuk biotechnologie bij dieren.

Op basis van deze inventarisatie ziet de Raad geen directe aanleiding om de reikwijdte van de huidige wet- en regelgeving te verbreden. Aan de scope van de vigerende wetgeving liggen expliciete afwegingen ten grondslag met betrekking tot de positie van het dier, de veiligheid voor mens en milieu en overwegingen van consistentie en *level playing field*.

5.2. Ethische diversiteit

De Raad stelt dat de aanleiding voor de vraag naar een verruiming van regelgeving bij het tentoonstellen van gg-dieren en embryo's in eerste instantie start in een aantal ethisch maatschappelijke vraagstukken. Concluderend stelt de Raad dat de zorgen die men kan formuleren bij het tentoonstellen van gg-dieren en embryo's legitiem kunnen zijn en een direct gevolg zijn van de maatschappelijke diversiteit van opvattingen over de beschermwaardigheid van het dier en in het bijzonder niet-voelende dieren, inclusief embryo's. Het is voor beleid en wetgeving belangrijk om deze diversiteit aan visies serieus te nemen, maar op dit moment geen reden tot aanpassing van de huidige wetgeving. De Raad ziet echter wel een expliciete verantwoordelijkheid voor professionals in het veld van

biotechnologie, kunstenaars en organisatoren van tentoonstellingen om expliciet rekening te houden met en hun beslissingen transparant te onderbouwen in het licht van de maatschappelijke pluraliteit en zich niet te beperken tot het wettelijk vereiste kader.

5.3. Extra verantwoordelijkheid organisator, kunstenaar en vergunningverlener

Gelet op de regelgeving, speelt degene die de tentoonstelling aanvraagt een bepalende rol. Dit lijkt gezien de problematiek bij het vaststellen van het doel van een tentoonstelling een terecht startpunt. Dit betekent echter dat er bijzondere verantwoordelijkheid ligt bij de organisator, de kunstenaar en de vergunningverlener.

Dat betekent voor de *organisator* van een tentoonstelling dat hij/zij in de aanvraag voor een vergunning moet onderbouwen en laten zien dat voor het doel van de tentoonstelling het gerechtvaardigd is om hiervoor gg-dieren te gebruiken. Hierbij zou met name moeten worden ingegaan op de mogelijke gevolgen en aantasting van de intrinsieke waarde van het dier en de daaruit volgende verantwoordelijkheden ten opzichte van het welzijn van en het respect jegens het dier. Deze afweging zou door de aanvrager openbaar gemaakt moeten worden. De Raad adviseert daarom om bij elke vergunningaanvraag een reflectie en verantwoording te vragen zoals dat nu wordt gedaan middels een zogenaamde 'Niet Technische Samenvatting', die een verplicht onderdeel vormt van de vergunningaanvraag bij proefdieren.

Ook van de *kunstenaar* moet worden verwacht dat hij/zij moet kunnen onderbouwen waarom zijn kunstproject het gebruik van gg-dieren rechtvaardigt en hoe het project de aantasting van de intrinsieke waarde van het dier en de gevolgen voor het welzijn van de betrokken dieren minimaliseert en hoe hiermee het respect jegens het dier wordt gewaarborgd. Hierbij zal ook moeten worden uitgelegd of het doel van het kunstproject ook op een alternatieve wijze kan worden uitgevoerd waarbij de intrinsieke waarde van het dier minder wordt aangetast en de gevolgen voor het welzijn van het dier worden beperkt.

Van de *vergunningverlener* moet worden verwacht dat een beoordeling van een aanvraag wordt uitgevoerd binnen de vastgestelde beleidslijnen. Dat betekent dan ook dat er voor gewaakt moet worden dat de individuele gevoelens van de vergunningverlener, hoe begrijpelijk ook, bovengeschild wordt gemaakt aan het collectief vastgestelde beleid. Mocht een dergelijke situatie zich toch voordoen, dan is het gewenst om dit eerst in breder verband ter discussie te stellen, waaruit mogelijk een aangepaste beleidslijn kan voortvloeien. De Raad acht dit van groot belang omdat anders de kans op onduidelijke en mogelijk wisselende beoordelingen en daarmee het vertrouwen in de overheid wordt geschaad. De beleidslijn over het gebruik van gg-dieren zou echter verder moeten gaan dan alleen tentoonstellingen. De Raad adviseert daarom de vergunningverlener om in het kader van het "nee, tenzij-beleid" meer duidelijkheid te geven over voor welke toepassingen dieren genetisch gemodificeerd zouden mogen worden.

5.4. Samengevat Advies

De Raad onderkent dat het tonen of gebruik van gg-dieren mee kan helpen aan een meer evenwichtige discussie over het gebruik van biotechnologische technieken bij dieren.

De Raad komt tot het advies om:

- De huidige regelgeving niet aan te passen omdat de reikwijdte van de huidige wet en regelgeving volstaat. Een organisator van een tentoonstelling/ en of kunstenaar heeft een wettelijke verplichting zorg te dragen voor de welzijn en integriteit van dieren.
- Bij een vergunningaanvraag voor het maken van een gg-dier, de aanvrager en andere verantwoordelijke partijen te verplichten om de ethische afweging en welzijnswaarborging te laten expliciteren. Bij een vergunningverlening moet deze afweging openbaar worden gemaakt. Om dit te bereiken dienen de aanvraagformulieren voor het maken van een gg-dier voor tentoonstellingen aangepast te worden zodat deze ethische overweging zichtbaar en openbaar wordt.
- Verantwoordelijke partijen na te laten denken over de vraag of zelfs binnen het huidige juridisch kader alles mag wat kan en of er alternatieven bestaan zonder diergebruik om het gewenste doel te bereiken.

Geraadpleegde bronnen

- Brom, F.W.A. (1997). *Onherstelbaar Verbeterd*, Assen: Van Gorcum.
- Cock Buning, T. de, Pompe, V., Hopster, H., Brauw, C. de. (2012). *Denken over Dieren: dier en ding, zegen en zorg*. Athena Instituut Vrije Universiteit, Amsterdam, NL.
- COGEM (2014) *GMOs on display: The use of genetically modified organisms in exhibitionsreport*. cGM/141219-01
- Jaarverslag Commissie Biotechnologie bij Dieren (2001).
- Feinberg, J. (1985). *Offense to others*. New York: Oxford University Press.
- Musschenga, B. (2009). *De rol van het begrip 'intrinsieke waarde' in de dierethiek*, in: Swart, J.A.A., Jonker M., Tramper, R. (Eds.), *De weging gewogen. Beschouwingen over ethiek en dierproeven*. Budel: Damon
- Musschenga, A.W., (2002). *Naturalness: Beyond Animal Welfare*, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 15, 171–186
- Rutgers, B., Heeger, F.R. (1999). *Inherent worth and respect for animal integrity*. In: Dol, M., Fentener van Vlissingen, M., Kasanmoentalib, S., Visser, Th., Zwart, H. (eds.) *Recognizing the Intrinsic Value of Nature*. Assen: Van Gorcum: 41–53.
- TNS NIPO (2014). *De staat van het dier*, Rapport in opdracht van Trouw.
- Visak, T., Meijboom, F.L.B. (2002). *Integriteit van dieren: Bouwsteen of Struikelblok?* Verslag van de eerste discussiebijeenkomst over biotechnologie bij dieren. Gehouden op 21 november 2002 te Rotterdam, Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht - Universiteit Utrecht.
- Visser, M.B.H., Grommers, F.J. (red.) (1988). *Dier of ding. Objectivering van dieren*. Wageningen, Pudoc, 138p.
- Vries, R.B.M. de. (2008). *Genetic engineering and our duties to laboratory animals. A theoretical and empirical analysis of the concepts of intrinsic value and animal integrity*, dissertation Radboud University, Nijmegen.

Zienswijzen

- Zienswijze van de Raad voor Dierenaangelegenheden (2009). *Verantwoord houden*.
- Zienswijze van de Raad voor Dierenaangelegenheden (2010). *Agenda voor het Dierbeleid*.
- Zienswijze van de Raad voor Dierenaangelegenheden (2010). *Fokkerij & Voortplantingstechnieken*.
- Zienswijze van de Raad voor Dierenaangelegenheden (2012) *Zorgplicht Natuurlijk Gewogen*.

Bijlage 1. Casus Zebravis

1. De beschrijving van de aanvraag

In het kader van de internationale kunstmanifestatie "Ja, natuurlijk" in het Gemeentemuseum van Den Haag is 2013 een vergunning aangevraagd om in een ingeperkt systeem (soort aquarium) genetisch gemodificeerde (gg-) cyanobacteriën te mogen tentoonstellen. De gg-bacteriën worden ingebracht in doorzichtige niet genetisch gemodificeerde vissenembryo's die het door de bacteriën geproduceerde lactaat als voedingsbron gebruiken. Het doel van deze tentoonstelling is om het publiek kennis te laten maken met genetisch gemodificeerde organismen en om een impuls te geven aan het maatschappelijk debat rond de maakbaarheid van levende organismen en de biobased economy.

De vissenembryo's zijn m.b.v. klassieke mutagenese doorzichtig gemaakt als gevolg waarvan processen in het embryo goed zichtbaar zijn. Klassieke mutagenese is een techniek die is uitgezonderd van de vergunningplicht onder het Besluit Genetisch Gemodificeerde Organismen (BGGO). Dit betekent dat de vissenembryo's dus niet genetisch gemodificeerd zijn. Deze techniek is wel een biotechnologische handeling en valt in Nederland onder het besluit Biotechnologie bij dieren (BBD).

De embryo's met de cyanobacteriën kunnen worden bezichtigd door een microscoop die in het systeem is verankerd. De embryo's worden iedere week vervangen. In het systeem zullen 20-35 vissenembryo's met circa 50-150 cyanobacteriën per vissenembryo worden geïntroduceerd. Daar de embryo's elke week zullen worden vervangen, gaat het gedurende de tentoonstelling in totaal om zo'n ruim 400 tot 900 exemplaren die worden gebruikt (en na een week gedood).

2. De ethische afweging

In de Wet dieren is het tentoonstellen van dieren voor opvoedkundige doeleinden toegestaan. In de casus van de zebravis kunnen verschillende punten worden genoemd waarop een ethische afweging op zijn plaats is. Deze punten zijn:

- Het toedienen van gg-bacteriën aan een zebravis.
- De mogelijke gevolgen voor de gezondheid en welzijn van de zebravis.
- De snelle vervanging van de zebravis-embryo's.
- Hoe draagt een dergelijke tentoonstelling bij aan de maatschappelijke debat rond maakbaarheid en biobased economy.
- Het doel van de tentoonstelling

Voor de finale afweging van de maatschappelijke verantwoordelijkheid wordt gebruik gemaakt van de methodiek van het *Afwegingsmodel voor Dierbeleid*⁵. Hierbij moet gebruik worden gemaakt van de meest recente wetenschappelijke kennis en breed gedragen morele waarden en principes.

2.1 Het toedienen van gg-bacteriën aan een embryo van de zebravis.

Het toedienen van de gg-bacteriën wordt uitgevoerd door middel van een injectie met een dunne naald. Het verbreken van levend weefsel is in principe, op basis van de Wet Dieren, voorbehouden aan daartoe bevoegde personen. Echter de Wet Dieren is niet van toepassing op embryo's in het stadium waarin ze in deze opstelling worden gebruikt.

⁵ Agenda voor het Dierbeleid, RDA (2010a)

2.2 De mogelijke gevolgen voor de gezondheid en welzijn van de zebravis.

Gelet op de beperkte tijd dat de zebravisembryo's worden gebruikt in deze kunstuitstalling is niet aannemelijk dat de gezondheid en het welzijn van de embryo zal zijn aangetast. Hierbij speelt echter de onzekerheid over de vraag wanneer een zebravisembryo in staat is om prikkels waar te nemen en daarmee in hoeverre vanaf welk tijdstip van ontwikkeling meetbaar het welzijn van de embryo kan worden aangetast (ongeacht of dat ook werkelijk het geval is). In navolging van de Wet op de dierproeven kan gesteld worden dat na ongeveer vijf dagen een zebravisje in staat is om zelf voedsel op te nemen. Vanaf dat moment wordt de vis beschouwd als een voelend wezen. Voor die tijd worden de vissen echter al uit de opstelling gehaald. Daarnaast is het onduidelijk of de door de gg-bacterie geproduceerde lactaat ten goede komt aan de gezondheid en welzijn van de embryo's, wat volgens de kunstenaar het geval zou zijn.

2.3 De snelle vervanging van de zebravis-embryo's.

De snelle vervanging van de embryo's is wettelijk niet geregeld. Vanuit ethisch perspectief roept het echter wel vragen op. Ten eerste is het in strijd met de maatschappelijke wens om te komen tot het beperken van het aantal dierexperimenten en daarmee het aantal dieren dat daarbij betrokken wordt. Ook het huidige kabinetsbeleid is gericht op het verminderen, verfijnen en vervangen (3-V's) van het aantal proefdieren. Daarnaast roept het de vraag op of en tot in hoeverre de vervanging van embryo's past in de visie dat dieren respect verdienen omwille van hun eigenwaarde en niet enkel beschouwd dienen te worden als middel om menselijke doelen te verwezenlijken. De embryo's voldoen weliswaar niet aan de wettelijke voorwaarden voor de toekenning van intrinsieke waarde, maar de analyse in hoofdstuk 4 laat zien dat er desondanks goede redenen zijn om zorgvuldig met deze embryo's om te gaan.

2.4 Hoe draagt een dergelijke tentoonstelling bij aan de maatschappelijke debat rond maakbaarheid en biobased economy?

Het is de vraag of de opzet van deze tentoonstelling bijdraagt aan een evenwichtige maatschappelijke discussie over het gebruik van gg-methodiek aan de biobased economy. Hetzelfde experiment is tijdens het Lowland-festival gehouden. De indruk van bezoekers varieerde van leuk tot afwijzend, waarbij zowel intuïtieve en principiële argumenten werden gebruikt. Daarmee is intrinsiek wel een basis aanwezig voor discussie over kansen en bedreigingen van het gebruik van biotechnologische technieken, maar of dit daarmee ook een juiste bijdrage aan een debat in het kader van biobased economy en maakbaarheid oplevert is nog onduidelijk. In die zin kan een tentoonstelling wel bijdragen aan een maatschappelijke discussie, maar het zal dan ingekaderd moeten worden in een groter geheel. Het gevaar bestaat dat door framing en beperkte kennis van mogelijke andere toepassingen van biotechnologische technieken een discussie snel verzand of leidt tot een verdere polarisatie tussen voor- en tegenstanders.

2.5 Het doel van de tentoonstelling

Hoewel in dit experiment geen sprake is van genetische modificatie waarop de Wd van toepassing is, blijft wel de vraag of in de situatie dat een aanvraag voor het uitvoeren van een genetische modificatie van dieren ten behoeve van een tentoonstelling vanwege het "Nee, tenzij"- beleid toegestaan zou kunnen worden. De Wd bepaalt dat het genetisch modificeren van dieren ten behoeve van sport en vermaak niet is toegestaan. De vraag die in dit kader dan beantwoord moet worden is of de betreffende tentoonstelling moet worden gekarakteriseerd als sport of vermaak of dat het moet worden gezien als een vorm van educatie? In dat laatste geval is de vervolgvraag of het doel van de manifestatie "bijdrage aan een debat in het kader van biobased economy en maakbaarheid" door deze vorm van presentatie wordt bereikt, en of er geen alternatieven zijn die hetzelfde kunnen tweewebbrengen zonder gebruik te maken van deze grote hoeveelheid dieren.